

Тетяна ДОВЖОК
Київський національний
університет імені Тараса Шевченка

ПРОБУДЖЕНИЙ... ПІЗНЯ ЛІРИКА ЧЕСЛАВА МІЛОША

У статті розкриваються головні світоглядні концепції й ідейно-філософські орієнтири пізньої поезії Чеслава Мілоша на матеріалі збірки «Це» (2000).

Ключові слова: пізнання, досвід, буття, антропоцентризм, універсум.

The article covers the major philosophical concepts, ideological and philosophical orientations of the late poetry of Czesław Miłosz on the material book «It» (2000).

Key words: knowledge, experience, existence, anthropocentrism, the universe.

W artykule opisane są główne koncepcje światopoglądowe oraz założenia ideowe i filozoficzne późnej poezji Czesława Miłosza na przykładzie wierszy z tomu «To» (2000).

Słowa kluczowe: poznanie, doświadczenie, istnienie, antropocentryzm, universum.

Чеслав Мілош увійшов разом із нами у друге тисячоліття. Торкнувшись ледве його початку, поет покинув цей світ, немовби самим призначенням йому дано було охопити досвід поколінь на відтинку майже ста років і – з цієї осмисленої у поетичному слові перспективи – зазирнути в майбутнє людства. У рядках, що вийшли з-під пера дев'яностолітнього поета, наділеного неймовірною для свого віку гостротою духовного зору і ясністю розуму, відкривається настільки глибокий зріз людської істоти в її еволюції до «людини сучасної», настільки проникливе бачення керованої до самознищення цивілізації, що напевно варто на мить зупинитися і спробувати проникнути в «Це» (2000). Адже, як писав найвидатніший, поряд з Яном Блонським, знавець і інтерпретатор творчості поета Александер Ф'ют: «Мілош невпинно повторює, що світ буде таким, яким людина його собі уявить і яке місце для себе в ньому призначить» [2, с. 14].

Ustawią tam ekrany i nasze życie
Będzie się ukazywać od początku do końca
Ze wszystkim, co zdołaliśmy zapomnieć, jak się
zdawało, na zawsze (...)
Odwrócenie głowy, palce rozpinające suknię,
błżeństwo (...)
Zabójstwo dla wygody: tylko to.
(...) Gryź, jeżeli masz, palce
I znów oglądaj, co było, od początku do końca
[5, с. 529].
(«Ustawią tam ekrany»)

У метафізичному вимірі світ, витворений людиною, здобуде вічне тривання, і хоча

Oni kość mojej kości, mięso mego mięsa,
Litowałem się nad nimi i sobą, ale to nie obroni
[5, с. 529].
(«Ustawią tam ekrany»)

Співучасть і співстраждання не здатні захистити, коли «Це» стає перед нами у вічності як вирок. У такій іпостасі з'являється воно 1964 року у збірці «Гучьо зачарований», пізніше обростає багатьма іменами, проходить крізь численні втілення, аби виникнути у своїй цілком новій іпостасі наприкінці шляху.

«Це» – одна з останніх поетичних збірок Чеслава Мілоша, видана в міленіум – на межі тисячоліть, не є – попри свою ідейну вивершеність – підсумком, розрахунком, чи чимось подібним, чим критики звикли підводити ризик під доробками геніїв. «Це» ще одна спроба, і, як видно з духу віршів, для поета – далеко не остання, відкрита у майбутнє спроба проникнути у таємницю існування людини як смертної істоти, яка одночасно наділена довершеним самоусвідомленням і мислить себе у повноті буття, поза часом відведеного їй віку.

Антропоцентризм завжди був тим головним стрижнем, навколо якого оберталася філософська лірика Мілоша. У міркуваннях над меандрами людського «я» поет не раз вдавався до стратегії ролі чи маски, немов приміряючи досвіди численних Інших, через яких стає можливим самопізнання. Наблизившись до межі вічності, а водночас щораз більше почуваючи обтяжливу зануреність у матерію буття, у єдино-людське ми («oni kość mojej kości»), поет немовби прагне через поетичне заклинання, позбутися власної

(відтак притаманної людині загалом) машкари уявної ідентичності (само-тотожності), назвати власним іменем неназване, витіснене за межу свідомості, приховане від себе самого «це».

Вміщені у збірці вірші – як важкі кроки, сповнені раз неймовірного зусилля, раз – сумніву в доцільності – на путі до вивільнення правди про себе і рід людський. Вони подібні до екзегези, що веде до бруталного виверження плодів «князя світу цього» (з яким Мілош у всій своїй творчості веде невпинний диспут) задля болісного очищення і спасіння. Збірка ділиться на чотири нерівномірні за обсягом частини, причому поет не дає нам назв цих частин, немов «промовчує» їх, згідно з глибинним наміром. Тому позірно логіка цього поділу не є очевидною. Проте вона все ж існує, ледве позначена, неначе поет готував для кожного читача єдино можливе і лише для нього відкриття.

У першій частині, до якої увійшло дев'ять віршів, відлунюють переживання тієї миті, коли Чеслав Мілош 1992 року, через більш як півстоліття прибув до місця свого народження, до річки Нев'яжі у Литві, звідки розпочав свою земну мандрівку. Цей виснований з реального досвіду митця мотив стає основою філософських міркувань, що містяться у спільному полі між категоріями часу – пам'яті – призначення (долі). Повернення до дійсного місця початку викликає образ життя-подорожі, мандрівки, шляху («Po podróży», «Post Scriptum», «Głowa»). Поет все більше мислить життя як шлях від і до витоку, віддалення і повернення, як тимчасове перебування задля необхідного, даного нам на землі, єдиного досвіду буття. Уявлення про себе у світі стає нашим єдиним життєписом:

Biografia, czyli zmyślenie albo wielki sen.
Obłoki ułożone na skrawku nieba między
jasnością brzoź.
Żółte i rdzawe winnice pod wieczór.
Na krótko byłem sługą i wędrowcem.
Odpuszczony, wracam drogą niebyłą [4, с. 10].
(«Do leszczyny. Post Scriptum»)

Останній рядок відкриває істотне нашарування значень. Українською його можна перекласти як: «Повертаюся шляхом, якого не було», або ж «якого не існує», пригадаймо також, що польський вислів «uważać za niebyłe» має сенс «забувати, пускати у непам'ять, небуття». Поет немовби ставить під сумнів традиційну антиномію буття-небуття, розцінюючи матеріальну тимчасовість лишень як спробу, суєтний зміст якої є «небут-

тям», бо не має значення у тому вимірі, куди не-вдовзі повернеться «слуга й подорожній». Тому й сенс слова «odpuszczony» розуміється двоєко – це «слуга», відпущений по довгій службі, якому відпущено гріхи світу цього і відкрито шлях.

Усвідомлення ролі «слуги» і прийняття власної долі, власного призначення як єдино можливого дару з усе більшою силою звучить у пізній поезії Мілоша. Гармонізація цього призначення, а отже, його доцільності, з усесвітнім ладом, є однією з внутрішніх настанов митця і, фактично, проектує всі подальші аспекти його «поетичної антропології» (термін А. Фюта) в останні роки.

Nic nie trwa, ale trwa wszystko. Ogromna stałość.
I próbuję w niej umieścić moje przeznaczenie.
Którego tak naprawdę przyjąć nie chciałem [4, с. 9].
(«Do leszczyny»)

«Я не бажав прийняти». Звісно, адже з висоти часу «та людина, – як говорить Мілош про себе у тексті «Po podróży» («Після подорожі»), – видається істотою ірраціональною і абсурдною. Ніби насправді не вона діяла, а нею діяли пануючі над нею сили» [4, с. 17]. Проте саме та людина здобулася на творчість і виконала в ній певне завдання. Перед поетом постає вічна дилема тотожності, ідентичності людського «я»: особи і її творіння, уявлення про себе і образу в очах інших. «Як прокласти між ним і ними нерозривну сув'язь?», – запитує поет. Поки цього зв'язку не знайдено, невпинно «ятрить неможливість відповісти на питання про суть і сенс власної особи» [4, с. 17].

Александр Ф'ют, пишучи 1998 року про «останні вірші Чеслава Мілоша», відзначає його «вперте прагнення до перетину нездоланих меж: часу і простору, окремого життя і однієї епохи, власного тіла і рідної культури», причому в останні роки ці спроби стають «щораз частішими і немовби щоразу більш зухвалими» [3, с. 5]. У виданій два роки по тому збірці подібні устремління досягають свого апогею. Прагнучи досягнути й – що більше – виразити «суть і сенс власної особи», котрий міг би відкрити таємницю приходу людини в світ, Мілош щораз частіше переживає в поезії стани, що їх Ян Блонський назвав «епіфаніями» [1, с. 35–40]: стани осяяння, виходу за межі, на мить проникнення у незвідане, коли майже емпірично відчувається близькість Іншого, присутність *sacrum*, джерельного сенсу. Надзвичайно складно виразити сутність подібного переживання, неодноразово сам поет не

в змозі здобутися на слово, яке могло б уповні відтворити прояснений раптом образ.

У фрагменті поетичної прози «Nie rozumiem» («Не розумію») Мілош повертається до загадкової історії родинного конфлікту і вбивства під час шлюбу, вчиненого у сімнадцятому столітті у його рідних Шетейнях, де народилися пізніше покоління його предків і де залишали цей світ. Це правда, що смертна людина не в змозі осягнути прірви (чи близькості?) поміж тілесним «тут» і вічним «там»: «Скільки їх, тих, котрі в цій місцині жили, тілесних, як я тілесний, і тому не годен зрозуміти, як життя може перетворитися на смерть, і легені, що здіймаються подихом, знерухомити» [4, с. 11]. Проте поет у духовному вимірі спроможний вибудувати цілу «вежу життів на маленькому клаптику планети Земля» [4, с. 12] через осягнення єдності буття поза часом і простором, коли стираються межі поміж було, є і буде, існування мислиться як вічне тепер, де речі набувають єдино доцільного й неповторного сенсу. Поет визнає, що і в юності переживав стани раптового прояснення, коли сучасники поставали перед ним як ніби ті, що «жили були давно» [4, с. 12].

Найбільш промовисто і, сказати б, навіть пророчо, відчуття занурення людини в позачасовість передано у вірші «Zapomnij» («Забудь»), що зачаровує також досконалістю поетичної форми:

Zapomnij o cierpieniach,
Które sam zadałeś.
Zapomnij o cierpieniach,
Które tobie zadano.
Wody płyną i płyną,
Wiosny błysną i giną,
Idziesz ziemią ledwie pamiętaną [4, с. 19].
(«Zapomnij»)

Поет, здається, прагне виразити той стан, коли, на межі вимірів буття, надходить гармонія «я» з власним досвідом і переживаннями, з зовнішнім, плинним і водночас вічним світом духу і матерії. Земля у її часопросторовості даленіє і відкривається безмір, де

Dziecinne słońce wschodzi,
Wnuk i prawnuk się rodzi.
Teraz ciebie prowadzą za rękę [4, с. 19].

Особистісне втрачає значення, залишається лише вищий поклик, що веде одночасно до витоку і в майбутнє. Поет переживає осяння, перед ним відкривається те, що лежить далеко

попереду, за порогом вічності – невиражальне, поза межами слова:

Nazwy rzek tobie jeszcze zostały.
Jakże długo umieją trwać rzeki!
Pola twoje, ugorne,
Wieże miast, niepodobne.
Ty na progę stoisz, zaniemiały [4, с. 19].
(«Zapomnij»)

У наступних частинах збірки Мілош немовби сходить з високостей вічного духу, аби заглибитися у земне творіння, оспівати його красу, а водночас поринути у лабіринти людської недосконалості, знову й незмінно – крізь призму власного досвіду, відшукуючи присутнє у кожному «це» насамперед у собі самому. Ян Блонський проникливо помічає: «Пізня творчість Мілоша є величезним зусиллям усупільнення і сакралізації особистого досвіду. «Спасіння» («ocalenie»), про яке він так часто говорить, не є спасінням себе і для себе, стає спасінням інших і заради інших» [1, с. 39]. Дивовижно, що 1981 року, пишучи свої «Епіфанії Мілоша», Блонський говорить про його «пізню поезію!» Не дивно, адже поет перетнув тоді межу сімдесятиліття. А йому дано було ще більш як 20 років, аби довершити труд покути, долаючи розпач суєтності, славлячи любов до кожного вияву волі Творця, вплітаючи своє слово у гармонію світобудови.

I ja, zapatrzony w młode piękno,
Cielesne i nietrwałe [...]
Jestem jak ten, kto widzi, a jednak sam nie
przemija,
Duch lotny pomimo siwizny i chorób starości.
Ocalony bo z nim wieczne i boskie zdziwienie
[4, с. 25].

(«Na moje 88 urodziny»)

Так пише Мілош 1999 року, у переддень нового тисячоліття. Похвала тлінної краси звучить у віршах «Gdziekolwiek» («Де б я не був...»), «Nad strumieniem» («Над потічком»), «Bieg» («Біг»), у міні-циклі, де назви розпочинаються від чистого захвату: «О!» (гімн на честь квітки ірису), «O! Gustav Klimt (1862–1918), Judyta (Szczegół), Osterreichische Gallerie, Wiedeń» і ще у двох поезіях, в яких поет змальовує настрої полотен різних епох; у віршах «Voyer» і «Uczciwe opisanie samego siebie nad szklanką whisky na lotnisku...» («Чесний опис самого себе над склянкою віскі в аеропорту...»). Митець не раз підкреслює близькість власного пожадливого захоплення

світом до майже еротичного переживання й бажання оволодіти – у слові – усією багатовимірністю буття. «Pożądam wszystkiego» (я жадаю всього) – писав, і навіть по смерті

Zmieniony w samo patrzeć, będę dalej
pochłaniał proporcję
ludzkiego ciała, kolor irysów, paryską ulicę w
czerwcu o świcie,
całą niepojętą, niepojętą mnogość widzialnych
rzeczy [4, c. 24].
(«Uczciwe opisanie samego siebie nad szklanką
whisky na lotnisku, dajmy na to w
Minneapolis»)

Недарма Ришард Нич назвав свою розвідку про творчість Мілоша «Приватною книгою розмаїтостей» (1981), адже сам митець говорить про головне своє завдання:

(...) przemienić co doznane w czarodziejski
rejestr (...) [4, c. 32]

Але не тільки, бо місія виявляється значно відповідальнішою, адже, як пише:

Gdziekolwiek jestem, na jakimkolwiek miejscu,
Ukrywam przed ludźmi przekonanie,
Że nie jestem stąd [4, c. 32]. (розрядка
автора. – Т.Д.)

Відтак призначенням стає пізнати всю чуттєву повноту людського досвіду, болісного й прекрасного, а потім

(...) przemienić co doznane
w czarodziejski rejestr i zanieść tam, skąd
przyszedłem [4, c. 32].
(«Gdziekolwiek»)

Попри відчуття нетутешності, завдяки якому всі речі світу цього постають в їх унікальному вимірі, Мілош глибоко переживає свою і спільно-людську двоїстість, дуальність зовнішнього і внутрішнього образу, неможливість вповні виявити неприглядну «зворотну сторону душі», бо кожне вимовлене слово стає фальшем, правда виявляється надто вбивчою, аби її могла знести людська мова і людська свідомість, і навіть поезія замовкає, аби «не відкривати речей надто жорстоких для людського серця» [4, c. 53] («Przemilczane strefy» / «Зони мовчання»).

Chciałem powiedzieć prawdę,
I nie udawało się.
Próbowałem spowiedzi,
Ale nic nie umiałem wyznać. (...)
I dalej noszę w sobie zwinętą żmiję winy.
A to dla mnie wcale nie abstrakcja [4, c. 41].
(«Vipera Berus»)

На порозі життя поет просить Творця вволити волю

Obym jeszcze mógł zobaczyć jasno,
Nie kłamać nikomu, ani sobie [4, c. 49].
(«Jeżeli»)

Гріх людської гордині, що породжує облуду, митець бачить як одну з перемог «князя світу цього». Знак пихи і самовдоволення, поєднаний з турботою про свою виплекану ідентичність, лежить на кожному і є продуктом соціальним. З глибокою самоіронією Мілош говорить про це в діалозі з незмінним «Daemonem»:

(...) Rzec można, niedarmo żyłeś.
Twoje zebrane dzieła
Sława jęzorem liznęła,
Nagrody, brawa, zaszczyty
Witasz, w grzecznościach ukryty
I brzęk złotego łańcucha
Powinien dodawać ducha [4, c. 95].
(«Daemones»)

Поет вражає нас відвертістю правди про себе і кожного з нас зокрема, пишучи у дальших рядках вірша:

A trwoga twoja największa,
Że zajrzą tobie do wnętrza
I zamiast Sprawiedliwego
Zobaczą wariackie ego,
Które się w jednym nie zmienia:
W przyznaniu sobie znaczenia [4, c. 95].
(«Daemones»)

У контексті цього відкриття з'являється ряд віршів, в яких Мілош ініціює діалог чи немов відповідає на репліки своїх сучасників, коментуючи їхню творчість, ідеї, філософію, життєві пригоди. Серед них Тадеуш Ружевиц, Александер Ваг, Роберт Ловел, Мар'ян Здзеховський. І як відповідь на «філософію розпачу» останнього, завершальна частина збірки вже неприховано розкриває протистояння між світом і антисвітом, Творцем і його протилежністю, добром і злом.

У вірші «Ogrodnik» («Садівник») Мілош звертається до історії гріхопадіння Адама і Єви, яке призвело людину до поділу на дух і свідомість, замкнуту в оболонці тлінного тіла. Потяг до пізнання і вдосконалення світу – і без того досконалого у творінні – замість прояснювати суть, навпаки, штовхає людство у прірву «небуття» («nicości»). Адже це пізнання-аналіз, позбавлене того первісного знання, яке людина мала у Творці:

I czy było konieczne nurzać się w otchłani,
Systemata układać, zamiast mieszkać w baśni,
Nad którą nieustanna jest moja opieka?
Bo prawdę mówi Pismo, że mam twarz
człowieka [4, c. 82].

(«Ogrodnik»)

Господь, як добрий садівник, знаючи наперед долю всього сущого, безкінечно милосердний і безкінечно чекає на повернення блудного сина. Натомість, систематичне знання, базоване на статистиці й узагальненнях, що на ньому людство вибудовує складну споруду своєї цивілізації, Мілош асоціює з владою передвічного спокусника.

Liczbą zarządza Książę Tego Świata,
Pojedynczością ukryty Bóg włada (...)
Jeden przeciwko tabliczce mnożenia.
Szczególny, wolny od uogólnienia [4, c. 83].

(«Jeden i wielu»)

«Князь світу цього» вселяє в нас погорду і самовпевненість, а водночас, віддаляючи від Іншого, занурює у суєтний розпач і гонитву повсякденності. Лише віра, яку Мілош плекав своє довге життя і яку відверто декларував у творчості, рятує від розпачу (який є зневірою) і від «жалю над собою» («W parafii» / «У парафії») [4, c. 91]. Недарма поет, вдягаючи маску ілюзюніста, називає себе «mistrzem pokonanej rozpaczy» («Sztukmistrz» / «Фокусник») [4, c. 43].

Породжене екзистенційним розпачем і невблаганністю небуття, невиражальне «Це» («A pod spodem było TO, czego nie podejmuję się nazwać» [4, c. 7]) вміщує в собі спробу «проявлення забороненого», посягання на табу, в якому закрита відразлива правда про дуальність

ЛІТЕРАТУРА:

1. Błoński J. Epifanie Miłosza / J. Błoński // Teksty. – 1981. – Nr. 4–5. – S. 35–40.
2. Fiut A. Poetycka antropologia Czesława Miłosza / A. Fiut // Znak. – 1985. – Nr. 12 (373). – S. 14–18.
3. Fiut A. Twarzą zwrócony do Rzeki. O ostatnich wierszach Czesława Miłosza / A. Fiut // Rzeczpospolita. – 1998.05.09. – S. 5–6.

людини, її водночас божественну і тваринну природу. Водночас «Це» на схилі років здобуває й цілком протилежний вимір, втілюючи стан абсолютної внутрішньої гармонії, пізнання всеобіймаючого щастя в єднанні з універсумом.

«(...) obudziłem się w środku nocy i wtedy tego doznałem. Było to uczucie szczęścia tak olbrzymiego i doskonałego, że w życiu minionym istniały tylko jego zadatki. (...) Szczęście po tej stronie było niby zapowiedź tego samego po drugiej stronie (...)» [4, c. 39].
(«Obudzony» / «Пробуджений»).

Це щастя, яке провіщає завершення земних митарств, пізнання правди і сенсу людського призначення у життєвій мандрівці. І лише позірно воно є індивідуальним досвідом митця. Це довгоочікуване «пробудження» людства від суєти, турботи про хліб насущний, гонитви за примарами, в яких втрачається головне завдання людини на Землі – любов до творіння, а отже, й до себе як витвору Всевишнього. Бо лише таке людство матиме своє майбутнє. Це також завдання, якому Мілош намагався «бути вірним і йти» лише йому накресленим шляхом, бо, як писав,

byłem człowiekiem ze skazą, wyłączonym z
ojca obyczajów
i znaczone mnie była inna wierność [4, c. 44].
(«Wy, pokonani»)

Вірність в уславленні гармонії земного буття, втілена у поетичному слові. Адже поезія, пише Ян Блонський, «несе одкровення, в якому – через воскресіння Христове – уся краса створеного profanum буде перенесена в досконалість sacrum» [1, c. 40]. Тож «Це» Чеслава Мілоша звучить як радісне віщування нового Пришестя і духовного воскресіння занурених у страждання людських істот:

To wiemy, że bieg się skończy
I rozłączone się złączy
W jedno, tak jak być miało:
Dusza i biedne ciało [4, c. 99].
(«Jasności promieniste»)

4. Miłosz Cz. To / Cz. Miłosz. – Kraków : Znak, 2000. – 103 s.
5. Miłosz Cz. Wiersze wszystkie / Cz. Miłosz. – Kraków : Znak, 2011. – 1406 s.
6. Nycz R. Prywatna księga różności / R. Nycz // Teksty. – 1981. – Nr. 4–5. – S. 61–71.